

* नूतन विद्या प्रसारक मंडळाचे, आर्ट्स, कॉमर्स अँड सायन्स कॉलेज, लासलगाव - 422306

प्रस्तावना :

‘भाषांतर आणि मध्ययुगीन साहित्य’ हा भारतीय भाषासंस्कृतीतील परस्परावलंबित्व, स्थलांतरित संकल्पना, आणि लोकाभिमुख आध्यात्मिक-सामाजिक विचारांचा विकास समजून घेण्यासाठी महत्त्वाचा आहे. मध्ययुगीन कालखंडात अनुवाद हा केवळ भाषिक हस्तांतरण नव्हता; तो अर्थाचा पुनर्जन्म, शैली-प्रकारांचे लोकाभिमुखीकरण, आणि सांस्कृतिक-दार्शनिक संकेतांचे स्थानिकीकरण होता. या

प्रबंधात मराठी साहित्य केंद्रस्थानी ठेवून संस्कृत-प्राकृत-अपभ्रंश, फार्सी/अरबी, कन्नड, हिंदी/ब्रज इत्यादी परंपरांशी मराठीची अंतःक्रिया अभ्यासली गेली आहे. उद्दिष्ट तीन: भाषांतराच्या सैद्धांतिक चौकटीत मध्ययुगीन मराठी उदाहरणांचे विश्लेषण, प्रकार-शैली रूपांतरणाची रचना समजावून सांगणे, आणि भाषा-विकासाच्या दृष्टीने परिणाम स्पष्ट करणे.

Copyright © 2025 The Author(s): This is an open-access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution 4.0 International License (CC BY-NC 4.0) which permits unrestricted use, distribution, and reproduction in any medium for non-commercial use provided the original author and source are credited.

संक्षेप :

हा प्रबंध मध्ययुगीन मराठी साहित्यविकासात भाषांतराचे बहुआयामी योगदान विशद करतो. चर्चेचा गाभा असा की, मध्ययुगात शाब्दिक अनुवादापेक्षा भावानुवाद, रूपांतरण (transcreation), आणि देशीकरण-परकीकरण (domestication–foreignization) यांचा मोठा प्रभाव होता. ज्ञानेश्वरी, एकनाथांचे भावार्थ-ग्रंथ, वारकरी संतांची अभंग-ओवी परंपरा, आणि भारूड-कीर्तनाची मौखिक सादरीकरण-प्रणाली यांनी संस्कृत-पुराण-उपनिषद-गीतेतील तत्त्वज्ञान लोकभाषिक केले. फार्सी/अरबी सूफी-परंपरेचे रूपक-संकेत, उत्तर भारतीय पदावली, आणि कर्नाटकातील

वचन/हरिदास-परंपरा—या देवाणघेवाणींनी मराठीतील प्रतीकसंच, छंद-लय, आणि कथनरचना समृद्ध केली. अनुवादामुळे शब्दसंपदा, वाक्यरचना, आणि सामाजिक-नैतिक आशयाचा विस्तार झाला; तसेच ‘लिखित’ इतकेच नव्हे तर ‘मौखिक-प्रस्तुती अनुवाद’ ही भूमिका निर्णायक ठरली. निष्कर्षतः, भाषांतर हे मध्ययुगीन मराठी साहित्यनिर्मितीचे केवळ साधन नसून जीवस्रोत ठरले—अर्थाचा लोकाभिमुख पुनर्जन्म घडवणारे सांस्कृतिक माध्यम ठरले.

विषय विवेचन :

भारतीय मध्ययुग हा लोकभाषांच्या स्थिरीकरणाचा व आध्यात्मिक-नैतिक विचारांच्या लोकाभिमुख प्रसाराचा काळ मानला जातो. मराठीत भक्तिकाळ, रामदासी परंपरा, आणि लोकाधिष्ठित वाङ्मयप्रकारांचा विकास याचे मूळ अनुवाद-प्रेरित अंतःक्रियांत आहे. या अभ्यासात पुढील प्रश्नांची तपासणी केली आहे: मध्ययुगीन मराठीत अनुवाद-प्रक्रिया कोणत्या प्रकारे कार्यरत होती? आशय, शैली, वाङ्मयप्रकार आणि सामाजिक अर्थनीतीवर तिचा परिणाम काय? संस्कृत-प्राकृत-अपभ्रंश आणि फार्सी/अरबी तसेच इतर भारतीय भाषांशी देवाणघेवाण कशी घडली?

सैद्धांतिक चौकट: भाषांतराचे प्रकार आणि मध्ययुगीन संदर्भ:

मध्ययुगातील भाषांतर हा सरळ 'मूळ-पाठ ते लक्ष्य-भाषा' असा एकरेषीय प्रवास नव्हता. याचे काही प्रमुख प्रकार दिसून येतात:

- शब्दानुवाद विरुद्ध भावानुवाद: अनेक धार्मिक ग्रंथांच्या बाबतीत शाब्दिक एकनिष्ठेपेक्षा भावार्थप्रधान निरूपण महत्त्वाचे ठरले. भावानुवादाने उपदेशात्मकता, कीर्तन-परंपरा व प्रवचनात्मक शैलीस पोषक रूप दिले.
- रूपांतरण (Transcreation): वर्ण-छंद, रचना, प्रतीकरचना, आणि सांस्कृतिक संदर्भ लक्ष्यभाषेत नव्याने घडवणे. भारूड, अभंग, ओवी, कीर्तन-घोष ही रूपे याच प्रक्रियेत पुनर्सृजित झाली.
- देशीकरण (Domestication) व परकीकरण (Foreignization): चमत्कारकथा, सूफी प्रतीके, नबी-पीर परंपरा यांचे काही संकेत अखंड 'परके' ठेवण्यात

आले, तर अनेक तत्त्व-कल्पना स्थानिक रूपक-प्रतीकांनी 'देशीक' करण्यात आल्या.

- मध्यवर्तित भाषांतर: अनेकदा संस्कृतातून थेट नसून प्राकृत/अपभ्रंश/ब्रज/फार्सी अशा मध्यभाषांमार्गे ज्ञानसंचार झाला; त्यामुळे अर्थछटा बहुपदरित झाल्या. ही चौकट लक्षात घेतली, तर मराठीच्या मध्ययुगीन विकासकथेत अनुवादाचे योगदान 'शैलीगत नवनीतीकरण' आणि 'अर्थ-परंपरेचे लोकाभिमुखीकरण' या दोन धुरींवर ठळकपणे दिसते.

संस्कृत-प्राकृत-अपभ्रंशातून मराठी: ग्रंथसंपदेचे भाषांतर आणि संकल्पनांचे स्थानिकीकरण:

संस्कृत तत्त्वज्ञान, काव्यशास्त्र, धर्मशास्त्र, पुराणपरंपरा आणि उपासना-मार्गांचे साहित्य लोकभाषेत आणण्यात भाषांतर निर्णायक ठरले. दासबोध, ज्ञानदेवांची भावना, नामदेव-तुकाराम-एकनाथ यांची अभंगपरंपरा, रामदासी परंपरा—या सर्वांमध्ये संस्कृत-प्रेरित संकल्पनांची स्थानिकीकरण प्रक्रिया दिसते.

- वेद-उपनिषद-गीता: 'समर्थ' परंपरेतील ग्रंथनिरूपण, कीर्तनपरंपरेतील गीतेचे अर्थबोध, आणि एकनाथांची भावार्थ रामायण-भागवत-गीता योजना ही शब्दउत्पत्तीपेक्षा अर्थाची लोकाभिमुख व्याख्या आहे. उदाहरणार्थ, एकनाथांच्या भावार्थरामायणात वाल्मीकीय आख्यानाची आत्मा राखून लौकिक मराठी प्रतीक-प्रसंगांची भर पडते—जी रूपांतरणाची सृजनात्मक महत्ता दर्शवते.
- पुराणकथा आणि उपाख्यान: भागवत पुराणातील भक्ती-निष्ठा स्थानिक ओवी-अभंग छंदात अवतरते. कथानकांचे

नैतिक केंद्र टिकवून शैलीची लय आणि रसव्यवस्था मराठीत निर्माण होते—ही ‘काव्य-छंदाची भाषांतर-कल्पना’ आहे.

- काव्यशास्त्रीय संज्ञा: रस, ध्वनि, अलंकार, वक्रोक्ति, औचित्य यांसारख्या संज्ञांची अप्रत्यक्ष समाविष्टता कीर्तन-प्रवचनातील उपमा-प्रतीकांतून झाली. हे शाब्दिक अनुवाद नाही; तर अवधारणातील संकल्पनांचे ‘भाषांतरित आचरण’ आहे.

भक्तिकाळ: भाषांतर-प्रेरित धार्मिक-दार्शनिक सार्वत्रिकीकरण
मराठी भक्ती-साहित्यात (ज्ञानेश्वर, नामदेव, एकनाथ, तुकाराम) भाषांतरामुळे तीन गोष्टी घडल्या: तत्त्वज्ञानाची लोकभाषिकता, उपासना-भाषेचे निर्मितीकरण, आणि शैलीगत लोकाभिमुखता.

- ज्ञानेश्वरांची ज्ञानेश्वरी (भावार्थदीपिका) ही भगवद्गीतेची अद्वितीय ‘भावानुवादी’ पुनर्सृष्टि आहे. येथे गीतेचे तत्त्वज्ञान ओवीछंदात, ग्रामीण उपमा-रूपकांत, आणि श्रोता-केद्रित संवादप्रकारात उतरते. गीतेचे अमूर्त तत्त्वज्ञान शेतकरी, कारागीर, स्त्री-पुरुष सर्वांना सुलभ होते—भाषांतराने विचाराचा ‘जनतंत्रीक’ विस्तार होतो.
- नामदेवांची रचना उत्तर भारतात ब्रज/पंजाबी/हिंदी क्षेत्रात गेलेली दिसते; उलट वाहने (reverse flows) मराठीतही येतात. यामुळे संनिध्यता, साम्य-ठोकताळे, आणि लय-प्रतीकांची देवाणघेवाण होते.
- एकनाथांनी भागवताचा भावार्थ लोकाभिमुख केला; भारूडासारख्या लोकनाट्यमय रूपांनी धर्म-नीतिकथनाला नवा ‘वाच्य-वाचक’ सापेक्ष रंग दिला—ही रूपांतरण-तंत्राची उत्कृष्टता आहे.

- तुकारामांच्या अभंगांनी सार्वत्रिक आध्यात्मिकता, वैराग्य आणि सामाजिक नैतिकता स्थानिक अनुभवभाषेत व्यक्त केली. येथे ‘भाषांतर’ मूळ ग्रंथनिष्ठ नसून ‘परंपरा-निष्ठ अर्थांतर’ आहे—उपनिषद-पुराण-प्रवचन यांनी पोसलेला विचार अभंगात नव्या रूपात व्यक्त होतो. भक्तिकाळातील या प्रक्रियेत भाषांतर हे ‘धर्मग्रंथ ते लोक-अनुभव’ असा पूल ठरतो. संकल्पनांचे लोकाभिमुखीकरण म्हणजे श्रोत्याच्या अनुभवविश्वात उतरलेले भाषांतर.

सूफी-भक्त संवाद: फार्सी-अरबी परंपरेचे मराठी रूपांतर :

मध्ययुगात फार्सी/अरबी साहित्यिक-सूफी परंपरेचा मराठीवर अप्रत्यक्ष/प्रत्यक्ष प्रभाव दिसतो. सूफी तत्त्वज्ञानातील तौहीद, इश्क-ए-हक्रीकी, रूपकांतील ‘माशूक-मुरिद’ संबंध, आणि प्रतीकात्मक प्रणयरहस्य मराठीतील भक्तीप्रतिमा, विरह-संयम, आणि सखे-संवाद या रूपांमध्ये प्रतिध्वनित झाले.

- रूपके आणि आलंकारिकता: रूमी आणि अत्तारसारख्या परंपरेतील ‘प्रेम’ या महान रूपकाचा जिव्हाळा सूफी-संवादांत दिसतो. मराठीत, विशेषतः अभंग-ओवी-भारूडात, ‘सखा’, ‘प्रिय’, ‘विरह’ यांसारखे भावबंध आत्म-ईश्वर नात्याच्या प्रतीकरूपात येतात. हे थेट शब्दानुवाद नाही, पण अंतरभाषिक रूपांतर (inters miotic translation) आहे.
- वाङ्मयप्रकारांचे सेतू: काव्यात्मक सूक्ती, नैतिक बोध, गल्पिका (parable) या परंपरा मराठीत प्रवचन, कथा-उपाख्यान, भारूड-नाट्यांश आणि अभंगांत रूपांतरित होतात.
- संन्यास-फकीर प्रतिमा: चलनवलन करणारा फकीर, दर्वेश, भिक्षु, वारकरी—या प्रतिमांचे संधिस्थान मराठी

सांस्कृतिक विश्वात तयार झाले, जेथे प्रतीकांची देवाणघेवाण भाषांतरित कल्पनांनी पोसली.

दक्षिणोत्तर देवाणघेवाण: कन्नड, तेलुगू आणि मराठीमधील अनुवाद-प्रेरणा:

महाराष्ट्र-कर्नाटक सीमाभागातील सांस्कृतिक परस्परसंबंधांमुळे वीरशैव/लिंगायत वाङ्मय, vachana परंपरा, आणि हरिदास परंपरांनी मराठीमध्ये गीत-प्रकार, संज्ञा, आणि स्वर-लयीचे नवे संकेत दिले. अनेक संज्ञा थेट न येता 'भावानुवादातून' लोकप्रकारांत सामावल्या. यामुळे कीर्तन-सम्प्रदायाची सादरीकरणशैली, राग-छंद निवड, आणि नैतिक-आध्यात्मिक कथनशैली अधिक वैविध्यपूर्ण झाली.

अनुवाद आणि शैली-रूपांतर: छंद, रस, वाङ्मयप्रकार :

भाषांतराने केवळ आशय नव्हे तर शैली आणि वाङ्मयप्रकारही रूपांतरित केले:

- ओवी, अभंग, भारूड: संस्कृत-प्रेरित दार्शनिकता ओवी-अभंगात लोकलयीने उतरते. भारूडात नाट्यमयता, संवाद, विनोद, विडंबन, आणि उपदेश यांचा समन्वय—ही 'प्रकार-भाषांतर' संकल्पना आहे.
- प्रवचन-कीर्तन: मूलग्रंथातील सूत्रात्मक विधान मराठीत कथनशैलीने सादर होते. उदाहरणार्थ, गीतेतील सांख्य-योग-भक्ति ही शैलिजन्य रूपांतरणाने कथा-उपमा-रूपकांत सहजगम्य होते.
- अलंकारिकता आणि प्रतिमासंच: अलंकार-प्रणालीचे घटक थेट संज्ञा म्हणून नाही, तर व्यवहार्य काव्यप्रयोगांतून उतरतात; त्यामुळे 'शैलीभाषांतर' घडते.

मध्ययुगीन ग्रंथांचे प्रातिनिधिक अनुवाद/रूपांतरण :

- ज्ञानेश्वरी (भावार्थदीपिका): भगवद्गीतेचा मराठी भावार्थ. वैशिष्ट्य म्हणजे ग्रामीण उपमासंपदा, संवादात्मकता, आणि तत्त्वज्ञानाचे जीवनानुभवाशी संधान.
- भावार्थ रामायण (एकनाथ): वाल्मिकीय आख्यानाचे भावानुवादी मराठी रूप; चरित्र-नीतिकथनाचे लोकाभिमुखीकरण.
- भावार्थ भागवत (एकनाथ): भागवत पुराणातील भक्ती-सत्ता आणि नैतिकता मराठीत समायोजित; भारूड-कीर्तनाशी संबंध.
- रामदासी ग्रंथसंपदा (दासबोध इ.): उपदेशात्मक, व्यवस्थात्मक शैलीत शास्त्रार्थाचे लोकाभिमुख शब्दांकन—आंशिक रूपांतरण आणि व्याख्यात्मक अनुवाद.
- नामदेव-तुकाराम अभंगसंपदा: ग्रंथनिष्ठ अर्थांतर, सार्वत्रिक अध्यात्माचे लोकशब्दी रूप; वारकरी-परंपरेचा भाषांतर-प्रणेता प्रभाव.
- सूफी/भक्त समागमातील पदावली: उत्तर भारतीय भक्त-पद परंपरांतील प्रतीक/छंद/भाव यांचे मराठी रूपांतरण; परभाषिक 'राग-रस' संकेतांचे मराठी रूपांतरण.

भाषांतरप्रक्रियेचे परिणाम: भाषा-विकास, शब्दसंपदा आणि वैचारिक परिमाण :

भाषांतराने भाषा व साहित्य विकासात पुढील ठोस परिणाम घडवले:

- शब्दसंपदा विस्तार: संस्कृत-तत्त्वज्ञ संज्ञा, धार्मिक विधी-संबंधित पदे, आणि फार्सी/अरबीमधील

प्रशासकीय/आध्यात्मिक शब्द मराठीत रूजले; यात 'दोनधारी' प्रक्रिया—स्थानिकीकरण आणि ध्वनी/रूप-समायोजन—दिसते.

- व्याकरणिक-सिंटॅक्टिक लवचिकता: प्रवचन-शैली, प्रश्नोत्तर-निरूपण, कथन-उपाख्यान यांनी वाक्यरचना अधिक संवादप्रधान झाली. श्रोता-केंद्रित भाषण-शैलीने बोलकी मराठी साहित्यभाषेत रूजली.
- संकल्पनात्मक लोकाभिमुखीकरण: मोक्ष, भक्ती, दया, कर्तव्य, समत्व, वैराग्य इ. संकल्पना लोकवर्तनाशी जोडल्या गेल्या. 'सामाजिक-समीक्षात्मक' आयाम तुकाराम-नामदेवांतून पुढे आले.
- वाङ्मयप्रकारांचे समन्वय: पदावली, प्रवचन, कथा, नाट्यमय संवाद, गीत-कीर्तन—या सगळ्यांनी अनुवाद प्रेरित 'बहुरूपी' साहित्यरंग घडवला.

मर्यादा, वादविवाद आणि पुनर्वाचन :

भाषांतर प्रक्रियेत काही मर्यादा आणि प्रश्न अनिवार्य आहेत:

- मूळ-निष्ठा विरुद्ध लक्ष्य-समाज सुसंगती: काही ठिकाणी अर्थछटा बदलतात; मूळच्या तात्त्विक सूक्ष्मतेचे रूपांतर होताना अनुद्धोषित 'अर्थ-विक्षेप' घडू शकतात.
- सांस्कृतिक संदर्भांचे स्थानिकीकरण: परभाषिक प्रतीकांना स्थानिक रूपे देताना 'परकी' वेगळेपण पुसले जाऊ शकते; यामुळे 'आंतर-सांस्कृतिक अंतर' मोजणे कठीण जाते.
- पाठपरंपरा व मजकूर-आवृत्त्या: हस्तलिखित-परंपरा, भिन्न पठनसम्पदा, आणि प्रवचन-आधारित प्रसारण यांमुळे 'मूळ' ठाम करणे अवघड होते—यामुळे अनुवादाचा 'आधार-पाठ' नक्की करणे संशोधकीय आव्हान आहे.

- पुनर्वाचनाची गरज: नव्या भाषांतर सिद्धांतांनी (स्कोपोस, बहुभाषिकता, परिटेक्ट, रिसेप्शन थियरी) मध्ययुगीन अनुवादकांच्या 'भूमिके'ला लेखक-समन्वयक मानले पाहिजे; तेव्हा पारंपरिक 'अनुवादक अदृश्य' ही संकल्पना मर्यादित ठरते.

तुलनात्मक दृष्टि: मध्ययुगीन इतर भारतीय भाषांतील समांतर प्रवाह :

- हिंदी/ब्रज: सूर, तुलसी, कबीर—या परंपरांनी संस्कृत-पुराणांचे भावानुवाद, सूफी-अनुभवांचे लोकाभिमुखीकरण, आणि पदावली-गीतपरंपरा जपली. तुलसीदासांचे रामचरितमानस हे वाल्मीकीय आख्यानाचे प्रदेशभाषीय भावानुवाद-रूपांतरणाचे अद्वितीय उदाहरण; मराठी भावार्थरामायणाशी नाते समजते.
- बंगाली: चैतन्य परंपरा, कीर्तन-भागवत, आणि पदावली—भावानुवादी अनुवाद आणि सांगीतिक रूपांतरणाचा प्रभाव. मराठी-वारकरी परंपरेशी प्रकारात्मक समानता आढळते.
- तमिळ/कन्नड: वैष्णव/शैव भक्तिकाव्याची प्रांतिक विविधता; वचन/तेवरम्/प्रबंध साहित्यांची परंपरा—अनुवाद-रूपांतरणातून भारतीय भाषासृष्टीचा 'सामान्य आध्यात्मिक शब्दसंग्रह' निर्माण झाला.

पद्धतशास्त्रीय नोंदी: अनुवाद-सिद्धांत आणि मध्ययुगीन संदर्भ:

- स्कोपोस सिद्धांत (उद्देशप्रधान अनुवाद): मध्ययुगीन अनुवादाचा उद्देश 'सामूहिक अर्थबोध' आणि 'धर्म-नैतिक शिक्षण' हा असल्याने अर्थ-रूपांतरणे न्याय्य ठरतात.

- रिसेप्शन एस्थेटिक्स: श्रोता/वाचक मुख्य; म्हणून रूपक, उपमा, गीत-लय यांचा सुसंग वापर—यामुळे ‘अनुवादित ग्रंथ’ हा ‘सादरित कार्यक्रम’ बनतो.
- परितेक्स्ट (आवरण-ग्रंथ, प्रस्तावना, टिपणे): प्रवचन-परंपरेतील प्रस्तावना, निवेदन, नमस्कार-श्लोक हे निर्देशांक अनुवादक-व्याख्याकाराची भूमिका उघड करतात.
- इंटरसेमिओटिक अनुवाद: शास्त्रीय संकल्पनांचे कीर्तन-रंगभूमी/लोककलेत रूपांतर; भाषिक ते सांगीतिक/नाट्यमय कोड-शिफ्ट.

सुसंगत उदाहरणवाचन: ज्ञानेश्वरीतील रूपांतरण-तंत्र : ज्ञानेश्वरीत गीतेच्या गहन तत्त्वज्ञानाचे ग्रामीण प्रतीकांत भाषांतर दिसते. उदाहरणार्थ, कृषिकर्म, दगडी चुलीचे तापमान, नदी-नाव-होडी, खल-कुज, वारा-धुर अशा प्रतिमा—यांतून आत्मा-प्रकृती, ज्ञान-कर्म-भक्ति, स्थैर्य-वैराग्य यांचे अन्वय-उपनिषद उलगडते. हे केवळ ‘स्पष्टीकरण’ नसून ‘अनुभव-पर्यावरणात अर्थाचे पुनर्जन्म’ आहे. ओवीछंदाची लय श्रोतृवर्गाशी तात्कालिक जवळीक निर्माण करते—ही अनुवादकाची मांडणीशक्ती आणि सांस्कृतिक संवादकौशल्य दाखवते.

सूफी-भक्त समन्वयाचे प्रतीकात्मक भाषांतर: एक सखोल दृष्टांत :

विरहीण सखी-नायक रूपक, ईश्वर-प्रियकर भाव, आणि ‘निजगुरू-निजनाम’ यांची एकत्रता मराठीत अनेक अभंगांत दिसते. सूफी काव्यातील ‘हिन्न- वस्ल’ प्रतिमा आणि भक्तिकाव्यातील ‘विरह-प्राप्ति’ प्रतिमा—या वेगवेगळ्या

परंपरांतून आलेल्या संकल्पना मराठीत समजातात. ही अर्थसमानता भाषांतराशिवाय संभवत नाही. प्रत्यक्ष पदसाम्य नसले तरी ‘प्रतीकरचना’ साम्याने रूपांतर घडते—जे अनुवाद-सिद्धांतात ‘गूढ समस्यानुरूपता’ (dynamic equivalence) म्हणून समजले जाते.

ग्रंथपरंपरा, स्मरणशक्ती आणि मौखिकता: अनुवादाचा प्रसार: मध्ययुगीन साहित्याचा संचार मुख्यतः मौखिक होता. कीर्तन, प्रवचन, भारूड, कथा-कीर्तन यात्रा यांमधून भावार्थ प्रसारित झाला. त्यामुळे ‘लिखित अनुवाद’ एवढाच नव्हे तर ‘मौखिक-प्रस्तुती अनुवाद’ (oral performance translation) हे स्वरूपही महत्त्वाचे ठरले. यामुळे भाषांतर ‘घडामोड’ बनते—श्रोते टिपणी करतात, पुढील पिढ्या मांडणी बदलतात; अशा रीतीने ‘आवृत्तीपरंपरा’ निर्माण होते. हेच मराठीत वचनसंपदा/अभंगसंपदेतील विविध पाठभेदांचे कारण समजते.

सामाजिक-सांस्कृतिक परिणाम: नैतिक परिमाण आणि लोकशिक्षण :

भाषांतराने धर्मशास्त्रीय-दार्शनिक विचारांच्या समाजशिक्षणात कळीची भूमिका बजावली. स्त्री-पुरुष, शहरी-ग्रामीण, जाती-पंथ भेदांच्या पलीकडे ‘समान आध्यात्मिक अधिकार’ ही भावना रुजली. नामदेव-तुकारामांच्या अभंगात कर्तव्य-नैतिकता, समत्व, दया—ही मूल्ये सर्वसमाजाच्या भाषेत मांडली गेली. ‘भाषांतराचा लोकशिक्षण’ हा आशयभेद मराठीत स्पष्ट दिसतो. त्यातून पुढील काळात सामाजिक सुधारकांना भाषिक/आध्यात्मिक आधार मिळाला.

निष्कर्ष :

भाषांतर हा मराठी मध्ययुगीन विकासाचा 'जीवस्रोत' होता. मध्ययुगीन मराठी साहित्याच्या उभारणीत भाषांतर हा केवळ साधनरूप घटक नव्हता; भावानुवाद, रूपांतरण, देशीकरण, परकीकरण, मौखिक-प्रस्तुती, आणि प्रकार-शैली रूपांतरण—या सर्व प्रक्रियांतून मराठी भाषेला शब्दसंपन्नता, शैलीलवचिकता, आणि विचार-भाषेची विधायक शक्ती प्राप्त झाली. संस्कृत-प्राकृत-अपभ्रंशासह फार्सी/अरबी आणि प्रांतिक भारतीय भाषांच्या अंतःक्रियेमुळे 'भारतीय आध्यात्मिक लोकभाषा' हा व्यापक शब्दसंग्रह निर्माण झाला. म्हणूनच, भाषांतराला केवळ 'दुसऱ्या ग्रंथाचे मराठीत रूपांतर' एवढे मर्यादित न ठेवता 'अर्थाचे लोकाभिमुख पुनर्जन्म' म्हणून पाहणे आवश्यक आहे. हे दृष्टीकोन शैक्षणिक संशोधन, मजकूर-संपादन आणि सादरीकरण-परंपरा यांना पुढील दिशादर्शक ठरते. मध्ययुगीन मराठी साहित्याच्या उभारणीत भाषांतर हा केवळ साधनरूप घटक नव्हता; तो साहित्यनिर्मितीचा जीवस्रोत होता. भावानुवाद, रूपांतरण, देशीकरण, परकीकरण, मौखिक-प्रस्तुती, आणि प्रकार-शैली रूपांतरण—या सर्व प्रक्रियांतून मराठी भाषेला शब्दसंपन्नता, शैलीलवचिकता, आणि विचार-भाषेची विधायक शक्ती प्राप्त झाली. संस्कृत-प्राकृत-अपभ्रंशासह फार्सी/अरबी आणि प्रांतिक भारतीय भाषांच्या अंतःक्रियेमुळे 'भारतीय आध्यात्मिक लोकभाषा' हा व्यापक शब्दसंग्रह निर्माण झाला. म्हणूनच, भाषांतराला केवळ 'दुसऱ्या ग्रंथाचे मराठीत रूपांतर' एवढे मर्यादित न ठेवता 'अर्थाचे लोकाभिमुख पुनर्जन्म' म्हणून पाहणे आवश्यक आहे. हे दृष्टीकोन शैक्षणिक

संशोधन, मजकूर-संपादन आणि सादरीकरण-परंपरा यांना पुढील दिशादर्शक ठरते.

संदर्भसूची :

1. विष्णुशास्त्री चिपळूणकर. निबंधमाला (निवडक प्रकरणे).
2. रा. चिं. ढेरे. महालक्ष्मी ते अंबाबाई: सांस्कृतिक अभ्यास.
3. य. ना. जगताप. अभंगवाङ्मय: रचना आणि अर्थ.
4. महेश एल्कुंचवार (संपा.). भक्तिकालीन मराठी साहित्य: निवडक वाचन.
5. गो. नी. दांडेकर. कीर्तनपरंपरेचा इतिहास.
6. रामचंद्र चिंतामण ढेरे. संतसाहित्यातील प्रतीकभाषा.
7. शं. गो. तुळपुळे. वारकरी संप्रदाय आणि साहित्य.
8. रा. गु. भांडारकर. प्राचीन भारतीय धर्म.
9. शं. के. बेलवलकर. गीता—एक अभ्यास.
10. सुबोध घोले. अनुवाद सिद्धांत आणि मराठी.
11. Susan Bassnett. Translation Studies.
12. Eugene Nida. Toward a Science of Translating: The Theory and Practice of Translation.
13. Lawrence Venuti. The Translator's Invisibility; The Scandals of Translation.
14. G. N. Devy. Indian Literary Criticism: Theory and Interpretation.
15. Charlotte Vaudeville. Kabir.

16. *Annemarie Schimmel. Mystical Dimensions of Islam.*
17. *R. S. McGregor. Hindi Literature.*
18. *Suniti Kumar Chatterji. Languages and Literatures of Modern India.*
19. *Winternitz, M. A History of Indian Literature.*
20. *A.K. Ramanujan. Speaking of Siva; Poems of Love and War (अनुवाद-परंपरा संदर्भ)*

Cite This Article:

प्रा. ढेरे प्रां. प्र. (2025). भाषांतर आणि मध्ययुगीन साहित्य. In Aarhat Multidisciplinary International Education Research Journal: Vol. XIV (Number VI, pp. 37–44). Doi: <https://doi.org/10.5281/zenodo.18053492>